

Əlyazması hüququnda

ANAR TAHİR OĞLU KƏRİMLİ

XIX ƏSRİN SONU– XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ
ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA MALDARLIQ
TƏSƏRRÜFATININ TARİXİ

İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

*Dissertasiya Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
“Azərbaycanın yeni tarixi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir*

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor

T.T.Vəliyev

Rəsmi opponentlər:

tarix üzrə elmlər doktoru, professor

C.M.Mustafayev

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

M.Q.Abdullayev

Aparıcı təşkilat:

**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
“Azərbaycan tarixi” kafedrası**

Müdafiə Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu nəz-
dində 5502.01 – “Ümumi tarix”, 5503.02 – “Vətən tarixi”, 5507.01 – “Bey-
nəlxalq münasibətlər tarixi” və 5509.01 – “Tarixşünaslıq, mənbəşünaslıq və
tarixi tədqiqat üsulları” ixtisasları üzrə tarix üzrə elmlər doktoru və tarix üz-
rə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların
müdafiəsini keçirən D.01.161 Dissertasiya Şurasının
“_28_”_04_2017-ci il tarixli iclasında, saat _____ keçiriləcəkdir

Ünvan: AZ-1143, Bakı ş., H.Cavid pr., 115

Dissertasiya ilə AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi
Arxivində tanış olmaq olar

Avtoreferat “_”_2017-ci il tarixdə göndərilmişdir.

D.01.161 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi tarix üzrə fəlsəfə doktoru

C.Ə.Bəhramov

I. DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Son illərdə Azərbaycan tarixinin bir sıra məsələlərinin araşdırılmasında yaranmış canlanma, ölkəmizin kəndli təsərrüfatları tarixinin tədqiqindən də yan keçməmişdir. Ayrı-ayrı sahibkarlara kəndli təsərrüfatlarının inkişafı üçün böyük məbləğdə subsidiyaların verilməsi, xaricdən cins inəklərin gətirilməsi, kəndlilərə taxılçılığın, pambıqçılığın və başqa sahələrin genişləndirilməsinə şəraitin yaradılması məqsədilə əkinin hər hektarına müəyyən olunmuş miqdarda maddi dəstəyin göstərilməsi və dövlət səviyyəsində görülən digər tədbirlər dövlətin kənd təsərrüfatının inkişafına qayğı ilə yanaşmasını göstərir. Bunu Respublika Prezidentinin hər il keçirdiyi müxtəlif müşavirələrdə, iclaslarda etdiyi çıxışlarında da görmək olur.

Bütün iqtisadiyyatımız kimi Şimali Azərbaycanda maldarlıq təsərrüfatının tədqiqi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Maldarlıq təsərrüfatı insan cəmiyyəti yarandığı gündən kənd təsərrüfatının mühüm sahələrindən biri olmaqla xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının iqtisadi-sosial, hərbi-siyasi, ideoloji-mənəvi həyatında özünəməxsus funksiyaya malik olmuşdur.

XIX əsrin əvvəlində Şimali Azərbaycana işğal etmiş çar Rusiyası və eləcə də XX əsrin əvvəlində bunu təkrarlamış kommunist Rusiyası Azərbaycan maldarlığından bəhs edərkən onu aşağı inkişaf səviyyəsində olan təsərrüfat, bu sahə ilə məşğul olan təbəqəni isə primitiv düşüncəyə malik, kobud, mədəniyyətsiz sosial təbəqə kimi təsvir etmişdi. Təəssüf ki, rus tarixşünaslığının bu mövqeyini Sovet imperiyası illərində hətta bizim bəzi tarixçilərimiz də təkrar etməyə məcbur olmuşlar. Dövrün mənbələri isə tamamilə bunların əksini deyir. XIX əsrin sonu–XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maldarlığında aparıcı mövqeyə malik əhali tarixən milli hərbi ruhu yaratmış və yaşatmış, xalqın dövlətçiliyini və müstəqilliyini qorumaqda aparıcı olmuş sosial təbəqə idi ki, hətta XX əsrin əvvəlində Rusiya imperiyası bu təbəqənin “mənəvi işğalına” nail ola bilmirdi¹. Rusiya imperiyasının az inkişaf səviyyəli kimi aşağıladığı bu sosial təbəqə ölkənin təbii-coğrafi şəraitini, iqlimini, bitki və heyvanat aləmini incəliyinə kimi qiymətləndirir, bu şəraitə uyğun xalq seleksiyası üsulu ilə yeni mal-qara cinslərini yetişdirirdi ki, bu cinslərin məhsuldarlığı bir çox hallarda elmi seleksiya üsulu ilə yetişdirilmiş cinsləri bu gün də üstələyirdi. Məsəl üçün, Qarabağ qoyunçularının yetişdirdiyi Qaradolaq populyasiyası müasir dövrümüzün ən məhsuldar qo-

¹ Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI– начале XIX в. Ленинград: 1949, 382 с.

yun cinsi hesab edilən ingilis ətlik qoyun cinslərindən geri qalmır¹. Qarabağ-tərəkəmə inək cinsi ətlik-südlük, qoşqu qüvvəsi kimi Qafqazda ən məhsuldar cins idi. Azərbaycana köçürülmüş molokanlar bu cins vasitəsilə özləri ilə gətirdikləri inək cinsinin ət-süd məhsuldarlığını və iş qüvvəsini yüksəldirdilər². Mənbələrdə XIX əsrdə Azərbaycana köçürülmüş xristian əhalinin azərbaycanlılardan yerli seleksiya üsullarını mənimsəmələri haqqında çoxsaylı məlumatlar var. Tədqiq olunan dövrün bütün mənbələri Qarabağ at cinsinin, Avropa və Rusiya minik at cinslərinin yaradılmasında aparıcı rola malik olduğunu etiraf edir, Azərbaycanda atların yetişdirilməsi, onlara qulluq qaydaları, yemlənməsi üsullarına valeh olduqlarını bildirirlər³.

Zaman XIX əsrin sonu–XX əsrin əvvəllərində babalarımızın yerli təbii-coğrafi şəraitə uyğun mal-qara cinsləri yetişdirməkdə və bu cinslərin bəslənməsi və artırılmasına üstünlük verməkdə haqlı olduqlarını təsdiq etdi. Azərbaycanın ikinci – kommunist-rus işğalından sonra imperiya bütün yerli mal-qara cinslərini “cır”, az məhsuldar elan edib, Azərbaycana Avropadan və Rusiyadan çoxlu məhsuldar cinslər gətirib və burada onların seleksiyasını aparmağa çalışsa da, yenə bir baş da olsun yeni heyvan cinsi yarada bilmədi. Sovet imperiyasının Azərbaycana gətirdiyi mal-qara cinsləri onunla birlikdə görünməz oldu. Ekoloji fəlakətlər dövrü olan zamanımız maldarlığı yerli genofondlar əsasında inkişaf etdirməyi tələb edir. Şimali Azərbaycan maldarlığını bütünlükdə vahid milli sosial-iqtisadi, mədəni sistem kimi öyrənmək son dərəcə aktual elmi vəzifələrdən biridir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sovet imperiyasının hakimiyyəti illərində tarix, dövrün mənbələri, bütövlükdə milli mədəniyyət abidələri saxtalaşdırılaraq İrəvan-Çuxursəd bölgəsi “Ermənistan” kimi qələmə verilmişdir. Tarixi mənbələr əsasında İrəvan-Çuxursəd bölgəsi Azərbaycan təsərrüfat mədəniyyəti kimi öyrənilməli və nəticələri beynəlxalq ictimaiyyətə və bu mədəniyyətin varislərinə çatdırılmalıdır. Hər hansı bir ölkədə millətin məhvi və deportasiyası, mədəniyyət abidələrinin və nümunələrinin məhv edilməsi beynəlxalq hü-

¹ İsmayılov A. Qaradolaq qoyunu. Bakı: 1978, 56 s.

² Ерицов А. Д. Экономический быт государственный крестьян Казахского уезда Елизаветпольской губернии // Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т. II, часть 2, Тифлис: 1886, 321 с.

³ Андроников И.З. Скотоводство в Закавказском крае // Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т. I, часть 1. Тифлис: 1888, 357 с.

quqda genosid və vandalizm kimi qiymətləndirilir¹. İrəvan-Çuxursəəd mahalında tətbiq olunmuş genosidi müəyyənləşdirmək və beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırmaq zəruridir.

XIX əsrin sonu– XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyatında at və dəvənin rolu qismən zəifləsə də bu heyvanlar ölkədaxili nəqliyyatda və ordu quruculuğunda yetərli mövqeyə malik idi. Həmçinin iribuynuzlu maldarlıq əhalinin təsərrüfat məişətində əkinçiliyin əsasını təşkil edirdi. Məhz bu və digər səbəblər Şimali Azərbaycan maldarlığının obyektiv elmi tədqiqini nəinki aktuallaşdırır, onu həm də zəruri edir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Tədqiqat XIX əsrin sonu– XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrü əhatə edir. Rusiya imperiyası müstəmləkə ucqarlarını mərkəzi quberniyaların fabrik və zavodları üçün xammal mənbəyi kimi formalaşdırmaq siyasəti yeridirdi. Bu məqsədlə kənd təsərrüfatında məhsuldarlığı yüksəltmək üçün sərgilər, yarmarkalar təşkil edir, müsibət, qabaqcıl təcrübəni yayır, maldarlıqda yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının qarşısını almaq üçün tədbirlər həyata keçirirdi. Bütün bunlar-Şimali Azərbaycanın bir hissəsinə çevrildiyi Rusiyadakı və dünyadakı kapitalist, əmtəə-bazar münasibətləri feodal qalıqlarını dağdır, Azərbaycanın kənd təsərrüfatında, o cümlədən, maldarlıq təsərrüfatında kapitalizm kifayət qədər sürətlə inkişaf edirdi.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Azərbaycan maldarlığının tarixi inkişaf səviyyəsi haqqında məlumatlara yerli müəlliflərin əsərlərində, burada olmuş səyyahların, diplomatların qeydlərində rast gəlinir. Lakin bu məlumatların heç biri Azərbaycan maldarlığı haqqında sistemli yetkin bilgilər verməmişdir. Azərbaycan maldarlığı haqqında daha əhatəli məlumat verən mənbələr XVIII əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın Osmanlı imperiyasının hakimiyyəti altında olduğu illərdə tərtib olunmuş vergi dəftərləri və xanlıqlar dövrünün çox azsaylı vergi sənədləridir². Təəssüf ki, bu sənədlərdə maldarlıq haqqında olan məlumatlar yalnız onun iqtisadi tərəfini əhatə edir. Bu qaynaqlar maldarlığın ölkə daxilindəki digər funksiyaları, ayrı-ayrı heyvan cinslərinin məhsuldarlığı, təsərrüfat mədəniyyəti və b. xüsusiyyətləri haqqında məlumat vermir. Azərbaycan maldarlığının bütünlükdə öyrənilməsi məsələsi rus imperiyasının bu ölkəni işğalını təşkil etməyin planlaşdırılması zamanı irəli sürülmüşdür. Azərbaycanı öyrənmək üçün bura diplomat, tacir, səyyah, həkim və s. adlarla göndərilən mütəxəssislər qarşısında

¹ İrəvan xanlığı. Bakı: 2010, 620 s.

² İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: 1996, s. 184.

qoyulan məsələlərdən biri də maldarlığın öyrənilməsi məsələsi idi. Onlar Azərbaycan maldarlığının işğal zamanı buraya göndərilən ordunun ərzaq təminatını ödəmək imkanı, ordunun minik və yük nəqliyyat vasitəsi kimi imkanlarını öyrənməli, sonda isə bütün Rusiya sənayesinin maldarlıq xammalına olan tələbatını ödəmək imkanını öyrənməli idilər. Odur ki, XVIII əsrdə müxtəlif adlar altında Azərbaycana göndərilmiş casus-mütəxəssislər burada mal-qaranın sayı, təsərrüfat formaları, məhsuldarlığı, iş keyfiyyəti, cinsləri və s. haqqında daha əhatəli məlumat toplamışdılar¹. Rus imperiyası tərəfindən Azərbaycanın işğalı başa çatdırıldıqdan sonra da maldarlıq təsərrüfatı haqqında məlumatların toplanması davam etmişdir. Qəzet, jurnal, kitablarda və imperiya məmurlarının hesabatlarında nəşr olunan bu məlumatlar elmi xarakter daşımır, onlar pərakəndə informasiya xarakterli məlumatlar idi. Lakin 1861-ci il kəndli islahatı rus imperiyasında kapitalizmin inkişafına yol açdı. Kapitalizm cəmiyyətinin, müəssisəsinin əsas keyfiyyətlərindən biri onun planlı və elmi bilgilərə əsaslanması idi. Odur ki, imperiyanın mərkəzi quberniyalarının sənayesinin tələbatını müstəmləkələrin xammalı hesabına ödəmək məqsədilə Qafqaz xəzinə kəndi, kənd təsərrüfatının imkanları XIX əsrin 80-ci illərində sistemli şəkildə öyrənilirdi. Məlumatlar “Материалы...” adlanan yeddicildlik, “Свод материалов...” adlanan beşcildlik “Материалы устройства...” adlanan dördcildlik əsərlərdə sistemləşdirilərək nəşr olundu². Bunlardan əlavə, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Qafqaz, o cümlədən, Azərbaycan maldarlığı haqqında qəzet və jurnallarda, məcmuələrdə materiallar nəşr olundu. Lakin Azərbaycan maldarlığı haqqında məlumatlar nə qədər əhatəli olsa da, elmi xarakter daşıyırdı, informasiya xarakterli idi. Bəzi tədqiqatçılar XIX əsrin 80-ci illərində Qafqaz maldarlığını öyrənmiş A.A.Kələntərin araşdırmalarını elmi tədqiqat kimi dəyərləndirməyə təşəbbüs etsələr də, son nəticədə fikirlərindən imtina etmişlər³. XIX əsrin sonunda yuxarıda göstərilən kitablarda Azərbaycan maldarlığı haqqında toplanan materiallar yüksək qiymətləndiriləcək məlumatları, elmi araşdırma üçün qiymətli materialdır.

Azərbaycan maldarlığının sosial-iqtisadi, ərzaq istehsal etmək, qoşqu qüvvəsi, yük və minik nəqliyyat vasitəsi, hərbi rolu və s. funksiya və imkanlarını elmi cəhətdən qiymətləndirmək təşəbbüsü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyəti illərində Məhəmmədхəsən Vəlili tərəfindən göstə-

¹ Народное хозяйство Закавказья в цифрах с приложением данных по союзному и мировому хозяйству. Тифлис: 1927, с.698

² МИЭБГКЗК, Т. I-VII, Тифлис: 1886-1887.

³ Керимов Э.А. Очерки истории этнографии Азербайджана и русско-азербайджанских связей. Баку: 1985, 128 с.

rilmışdır. Lakin onun müddəaları Azərbaycan maldarlığı sahəsində xüsusi tədqiqatın nəticəsi deyil, maldarlıq haqqında mövcud informasiyaya bir elmi baxış idi¹. 1920-ci il aprelin 27-28-də Azərbaycanın kommunist rus imperiyası tərəfindən işğalı ilə bu baxış beşiyindəcə boğuldu. Rusiyanın fəhlə və kəndlilərinə cənnət (kommunizm) vəd etmiş Sovet imperiyası ancaq Azərbaycan kimi zəngin ölkələri talamaqla müəyyən müddətə əhalini qismən də olsa, iqtisadi cəhətdən təmin edə bilərdi. Artıq bu zaman Avropanın heyvandarlıq sahəsində qazandığı elmi bilgilər qismən də olsa Rusiyada bərqərar olmuşdu. Azərbaycan heyvandarlığının məhsuldarlığını elmi səviyyədə, dəqiq bilmək imperiya üçün zəruri idi. Odur ki, Rusiyanın maldarlıq sahəsində yetkin mütəxəssislərdən İ.İ.Kaluqin 1926-1929-cu illərdə Azərbaycan maldarlığını bioloji-genotip cəhətdən elmi əsaslarla tədqiq etmişdir. O, Azərbaycanın iribuynuzlu və xırdabuynuzlu heyvanlarının cins və növlərini, mənşəyini elmi əsaslarla müəyyən etdi. Azərbaycan maldarlığının sosial problemləri sahəsində bəzi yanlışlıqları istisna olmaqla, malqara cinslərinin mənşəyi və genotipi haqqında onun müddəaları bu gün də elmi dəyərini saxlamaqdadır². Sovet imperiyası illərində Azərbaycan maldarlığı zootexniki cəhətdən yetərinə öyrənildi, bu sahədə bir sıra qiymətli əsərlər yaradıldı³. Lakin XX əsrin 50-ci illərinə qədər Azərbaycan tarixinə dair yazılan əsərlərdə maldarlıq təsərrüfatına ötəri toxunmaqla kifayətlənilirdi. II Dünya müharibəsindən sonra da Azərbaycan tarixşünaslığında maldarlıq təsərrüfatı xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilməsə də, ona müəyyən yer ayrılırdı. Kollektiv müəllif heyətinin yaradıcılıq məhsulu olan “Azərbaycanın Rusiya ilə birləşdirilməsi və onun mütərəqqi iqtisadi və mədəni nəticələri” adlı əsərdə Ə.S.Sumbatzadənin “Rusiyada kapitalizmin inkişafı və onun XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın iqtisadiyyatına təsiri” adlı yazdığı ikinci fəsildə və M.Ə.İsmayılovun “XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Rusiya iqtisadiyyatının Azərbaycan təsərrüfatının inkişafına təsiri” adlı yazdığı IV fəsildə maldarlıq təsərrüfatına xüsusi yer ayrılmışdı⁴. Ə.S.Sumbatzadə Azərbaycan maldarlığını araşdıraraq, onu köçəri, yarım-köçəri, feodal-patriarxal bir təsərrüfat ukladı olub, yalnız Rusiya iqtisadiyyatının təsiri altında kapitalist münasibəti sisteminə, inkişaf yoluna düşdüyünü yazır. Ə.S.Sumbatzadənin bu müddəaları onun az sonra nəşr olunan

¹ Vəlili M. Azərbaycan. Bakı: 1993, 206 s.

² Калугин И.И. Исследование современного состояния животноводства Азербайджана, т. I. Баку: 1930, 340 с.

³ İsmayılov A. Qaradolaq qoyunu. Bakı: 1978, 56 s.

⁴ Azərbaycanın Rusiya ilə birləşdirilməsi və onun mütərəqqi iqtisadi və mədəni nəticələri. Bakı: 1956, 289 s.

“Сельское хозяйство Азербайджана в XIX веке” və “Социально-экономические предпосылки победы Советской власти в Азербайджане” adlı əsərlərində inkişaf etdirmişdir¹. M.Ə.İsmayılov isə bu müddəaları “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı (Bakı: 1960), “Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX и начале XX вв.” əsərində təkmilləşdirmişdir². Ə.S.Sumbatzadədən fərqli olaraq M.Ə.İsmayılov yarımköçəri, köçəri təsərrüfat ukladını süni surətdə şişirtməmiş, yarımköçəri maldarlıq təsərrüfatının olmasını onların məişətində feodal-patriarxal adətlərin qalıqlarının mövcud olduğunu yazmışdır.

Azərbaycan sovet tarixşünaslığında maldarlıq təsərrüfatı ilk dəfə D.İ.İsmayılovun “Кочевое хозяйство и процесс оседания кочевников Азербайджана в XIX веке” adlı namizədlik dissertasiyasında xüsusi tədqiqat obyektinə seçilmişdi. Əsərləri ilə tanışlıq göstərir ki, D.İ.İsmayılov daimi yaşayış məskənləri olan kəndlərdə yaşayıb, iqlim şəraiti ilə bağlı mövsümü mal-qarasını yaylaq və qışlağa köçürən əhalini yarımköçəri və köçəri təsərrüfat ukladı kimi dəyərləndirmişdi. Bu haqda süni faizlər göstərmişdi. Baxmayaraq ki, D.İ.İsmayılov dünyə tarixşünaslığında köçərilik üçün xarakterik olan 4 başlıca şərtin heç birinin Azərbaycan maldarlığında olmadığını təsdiq etsə də, süni üsullarla XIX əsrdə Azərbaycan maldarlığında köçəriliyin hakim təsərrüfat ukladı olduğunu iddia edir.³ D.İ.İsmayılovun əsərlərində XIX əsr Azərbaycan xalqının maldarlıq məişətinin sosial-iqtisadi və təsərrüfat xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirilməmişdir.

Azərbaycan maldarlığının xüsusi tədqiqat obyektinə seçildiyi əsərlərdən biri də T.Bünyadovun “Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən” əsəridir. Bu sanballı əsərdə tədqiqat dövrü kimi e.ə. I minillikdən eramızın XII-XIII əsrlərinədək olan dövrü seçilmişdir⁴. Əsərdə başlıca olaraq arxeoloji materiallar maldarlığın sahələri üzrə təsvir edilmişdir. Akademik T.Bünyadovun bu əsərində maldarlığın formalarına geniş yer ayrılmışdır. Müəllif Azərbaycan yarımköçəri və köçəri maldarlığın XI-XIII əsrlərdə yaranması haqqında D.İ.İsmayılovun müddəasını təkzib edərək göstərir ki, Azərbaycanda yarımköçəri maldarlıq bundan xeyli əvvəl IV-V əsrlərdə yaranmışdır. Qeyd edək ki, “Azərbaycan etnoqrafiyası” adlı əsərin I cildindəki

¹ Сумбатзаде А.С. Социально-экономические предпосылки победы Советской власти в Азербайджане. Москва: 1972, 256 с.

² İsmayılov M.Ə. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı: 1960, 240 s.

³ Исмаилов Д.И. Из истории кочевого хозяйства Азербайджана первой половины XIX в. // Исторические записки, т. 66, 1960, с. 96-136.

⁴ Bünyadov T. Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən. Bakı: 1969, 187 s.

“Maldarlıq təsərrüfatı” adlanan V fəslin müəllifi də T.Bünyadovdur¹.

Azərbaycan maldarlığı tarixinin öyrənilməsi baxımından F.İ.Hüseynovun “XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda qoyunçuluq təsərrüfatı (Gədəbəy, Daşkəsən və Kəlbəcər rayonlarının materialları əsasında – etnoqrafik tədqiqat)” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müəyyən maraqlıdır. Dissertasiyada Kiçik Qafqaz zonasında yetişdirilən qoyun cinsləri haqqında məlumat verilmiş, mənəbə və zəngin çöl etnoqrafik materialı əsasında qoyunun ənənəvi bəslənmə üsulları, qoyunun ət və süd məhsullarının ənənəvi hazırlanması, qoyunçuların inam və etiqadları yetərinə öz şərhini tapmışdır².

V.M.İslamovanın “XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlıların təsərrüfat məişəti (Abşeron etnoqrafik materialları əsasında)” namizədlik dissertasiyasının ikinci fəslində “Maldarlıq təsərrüfatı” adlanır³. Burada mənəbə və çöl etnoqrafik materialları əsasında bölgə maldarlığının xarakter xüsusiyyətinin açılmasına cəhd göstərilmiş, tarixən maldarlıqla bağlı yerli əhalinin təsərrüfat mədəniyyəti müəyyənləşdirilməmiş, kommunist ideologiyasının təsiri altında keçmiş tənqid etməklə kifayətlənilmişdir.

İ.Hacıyevin “Azərbaycanda maldarlığın formaları haqqında” adlı məqaləsində bu anlayışın obyektiv qiymətləndirilməsi üçün zəngin etnoqrafik məlumat toplanmış, təəssüf ki, müəllif ənənəvi xalq termini “yarımköçəri” terminindən imtina edə bilmədiyindən köçmə maldarlıq təsərrüfat formasını yarımköçərilik kimi şərh etmişdir⁴.

XX əsrin 70-ci illərində Azərbaycan tarixşünaslığında maldarlıq təsərrüfat formalarına yeni nəzəri baxış yarandı. Bu baxışın müəllifi görkəmli Azərbaycan tarixçisi M.Ə.İsmayılov idi. Onun bu nəzəri baxışı “XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda köçəri maldarlıq adlanan məsələnin tarixşünaslığına dair” adlı məqalələri əvvəlcə Azərbaycan SSR EA xəbərlərinin tarix, fəlsəfə və hüquq seriyasının 1973-cü ilin 1-ci və 3-cü saylarında, 1976-cı ildə isə imperiyanın aparıcı mərkəzi elmi orqanlarından

¹ Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cildə. I cild. Bakı: 1988, 456 s.

² Гусейнов Ф.И. Овцеводческое хозяйство Азербайджана в конце XIX – начале XX в. Автореф. дисс. на соиск. ученой степени канд. ист. наук. Баку: 1972, 18 с.

³ Исламова В.М. Хозяйственный быт азербайджанцев XIX – начала XX вв. (по этнографическим материалам Апшерона). Автореф. дисс. на соиск. ученой степени канд. ист. наук. Баку: 1973, 29 с.

⁴ Hacıyev İ. Azərbaycanda maldarlığın formaları haqqında // Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi, III buraxılış. Bakı: 1977, s. 27-38.

olan “SSRİ tarixi” jurnalının 6-cı sayında nəşr olundu¹. M.Ə.İsmayılov ilk öncə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maldarlığını yarımköçəri adlandırdığı üçün öz yaradıcılığını tənqid edir. O, D.İ.İsmayılovun və digər müəlliflərin əsərlərində və mənbələrdə Azərbaycanın köçəri, yarımköçəri adlandırılan əhalisinin hamısının daimi yaşayış məskəni olan kəndlərin sakini olub, süni suvarmanın imkan verdiyi dərəcədə əkinçiliklə məşğul olduqlarını əsaslandıraraq, həmçinin dünya tarixşünaslığının, sovet tarixşünaslığının bir çox müddəalarına istinadən XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maldarlıq təsərrüfat formalarının oturaq və köçmədən ibarət olması müddəası ilə çıxış edir. İstər mərkəzi və istərsə də Azərbaycan elmi mətbuatında M.Ə.İsmayılovun elmi-nəzəri müddəası indiyədək heç kim tərəfindən təkzib edilməmişdir. Son 30-40 il ərzində M.Ə.İsmayılovun elmi müddəasını inkişaf etdirən yeni tarixçi nəslı yaranmışdır.

Məşhur etnoqraf H.A.Həvilov XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maldarlığını tədqiqat obyektı seçməklə doktorluq dissertasiyası yazmış, Azərbaycan maldarlığı üzrə geniş etnoqrafik tədqiqat aparmışdır. Onun tədqiqatlarında Azərbaycan maldarlığı ilə bağlı empirik biliklər, maldarlıq məişətində adət-ənənə, inanclar sistemi mühüm yer tutur². Təəssüf ki, tez-tez bir əsərində irəli sürdüyü müddəanı digər əsərində rədd edir, lakin hansı müddəa üzərində ısrarlı olduğunu bildirmir. Müəllif başqa ölkələrə, xalqlara aid termin və hadisələri mexaniki surətdə Azərbaycan maldarlığına daxil edir ki, bu da Azərbaycan maldarlığının müvafiq anlayışlarında dolaşılıq yaradır.

Azərbaycanın maldarlıq təsərrüfat məişəti X.Xəlilli tərəfindən tədqiq olunmuşdu. O, “XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Qarabağ zonasının qoyunçuluq təsərrüfatı” adlı namizədlik dissertasiyasının və “Dövlətdə dəvə” adlı əsərin müəllifidir. O, Qarabağ qoyunçuluğunu müfəssəl araşdırmış, Qarabağ qoyun cinsinin tarixi coğrafiyası, genotipin təsir gücü haqqında xalq seleksiyası və elmi seleksiyanın məlumatlarının müqayisəli təhlili əsasında mülahizələr irəli sürmüşdür. Qarabağ qoyunçuluğunda mövcud olmuş empirik biliklər, adət-ənənələr, inam və etiqadlar geniş şərh olunmuş-

¹ Исмаилов М.А. О социально-экономической структуре Азербайджана в начале XX века // Известия АН Азерб. ССР, из серии истории, философии и права, 1979, №1, с. 32-42.

² Həvilov H. Maldarlıq icmasının oba forması və onun iqtisadi quruluşu // S.M.Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri. 1976, №2, s. 45-50; Həvilov H. Azərbaycanın maldarlıq mədəniyyəti. Bakı: 1987, 92 s.

dur. O, maldarlıq formalarından bəhs edərkən M.Ə.İsmayılovun müddəalarını inkişaf etdirmiş, Azərbaycan maldarlığının təbii coğrafiyası müddəası ilə M.İsmayılovun mülahizəsini daha da möhkəmləndirmişdir¹.

Müstəqillik illərində Azərbaycan maldarlığı haqqında nəşr olunmuş əsərlərdən biri də etnoqraf H.Quliyevin “Этнографические проблемы скотоводческого хозяйства Азербайджана в XIX начале-XX в.” adlı əsəridir. Əsərlə tanışlıq göstərir ki, onun əsəri “Materiallar”ın, “Свод материалы”nın və onun əlində olan bəzi başqa əsərlərin mexaniki xülasəsidir. H.Quliyev Azərbaycan xalqının maldarlıqla bağlı inam və etiqadlarını şərh etməmiş, əksinə onları kommunist rejimi dövrünə məxsus tədqiqat üsulu ilə tənqid etmişdir².

H.N.Həsənovun “XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dövlət kəndlilərinin maldarlıq təsərrüfatının bəzi məsələlərinə dair (Şamaxı və Göyçay qəzalarının materialları üzrə)” adlı məqaləsi kapitalizmin inkişafı dövründə Azərbaycan maldarlığında gedən sosial təbəqələşməni ciddi əks etdirən əsərlərdəndir³.

Ə.A.Umayevin “XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan kənd təsərrüfatında kapitalist inkişaf prosesləri” adlı monoqrafiyasında və digər məqalələrində maldarlıq təsərrüfatı da kənd təsərrüfatının tərkib hissəsi kimi tədqiqata cəlb olunmuş sosial təbəqələşmə, əmtəə-pul münasibəti, sələmçi kapitalın maldarlığa daxil olması və s. məsələlər yüksək elmi səviyyədə tədqiqata cəlb olunmuşdur⁴.

Haqqında bəhs etdiyimiz tədqiqatlarda müxtəlif səbəblərdən mövcud olan çatışmazlıqlara baxmayaraq Azərbaycan maldarlıq təsərrüfatının elmi səviyyədə dərk olunması istiqamətində kifayət qədər mülahizələr ortaya çıxmış və bu istiqamətdə elmi fikir xeyli irəliləmişdir.

Bütün bu araşdırmalar, xalqımızdan gizlədilmiş İrəvan mahalı da daxil olmaqla, Azərbaycan maldarlığının bütün sahələri daxil olmaqla, ilk dəfə kompleks halında tədqiqat obyektinə seçməyi zəruri edir. Çünki yuxarıda göstərilənlər bir daha sübut edir ki, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərindəki

¹ Xəlilov X. Dövlətdə dəvə. Bakı: 1989, 48 s.; Xəlilov X.D. Qarabağın elat dünyası. Bakı: 1992, 119 s.

² Гулиев Г.А. Этнографические проблемы скотоводческого хозяйства Азербайджана в XIX– начале XX в. Баку: 1996, 208 с.

³ Həsənov H.N. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dövlət kəndlilərinin maldarlıq təsərrüfatının bəzi məsələlərinə dair // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1989, № 4, s.48-55.

⁴ Умаев А. Процессы капиталистического развития в сельском хозяйстве Азербайджана в конце XIX – начале XX века. Баку: 2002, 530 с.

Şimali Azərbaycan maldarlığının tarixi indiyədək kompleks şəkildə xüsusi bir tarixi tədqiqatın mövzusu olmamışdır.

Tədqiqatın mənbə bazası. Tədqiq olunan mövzu geniş mənbə bazasına malikdir. Mövzunun, problemin elmi səviyyədə həlli bir neçə elmdən və onların mənbələrindən istifadə olunmasını tələb edir. Odur ki, problemin tədqiqinə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində maldarlıq təsərrüfatı ilə bağlı verilmiş dövlət qanunları;

- dövrün kənd təsərrüfatı ilə bağlı dövlət sənədləri;
- dövrün maldarlıq təsərrüfatı ilə bağlı aparılmış araşdırmalar;
- maldarlıq təsərrüfatı haqqında qəzet, jurnal, kitab və b. məcmuələrdə nəşr olunmuş məqalə və müxtəlif janrlı və səviyyəli əsərlər;
- həmçinin təsərrüfat mədəniyyəti, onunla bağlı dilçilik və folklor materialları və s. cəlb edilmişdir;

Bu qaynaqlar içərisində artıq adını yuxarıda çəkdiyimiz (“МИЭБГЗК”, “СМИЭБГКЗК” və b.) və çəkmədiyimiz (“СМОМПК”, “ССКГ” və b.), habelə Bakı, Yelizavetpol, İrəvan və Tiflis qubernatorlarının illik hesabatları, həmin quberniyalar üzrə xülasələr, müxtəlif dövrü və qeyri-dövrü nəşrlər (“Кавказский календар”, “Сборник сведений о Кавказе”) və s.-ni xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu qaynaqlar maldar təsərrüfatları, mal-qaranın sayı, onların say dinamikası və s. haqqında müəyyən təsəvvür yaratmağa imkan verir.

Qaynaqlar içərisində arxiv materialları xüsusi yer tutur. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivinin quberniya idarələri, qubernator dəftərxanaları, xəzinə palataları, dövlət əmlakı idarələri, statistika idarələri və b.-nin fondlarında saxlanılan zəngin statistik göstəricilər, faktik materiallar problemin bir sıra süjet və məsələlərinin obyektiv araşdırılması üçün əvəzsiz qaynaq layları rolunu oynayır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi haqqında bəhs etdiyimiz dövrdə Azərbaycanın tarixi İrəvan bölgəsinin təsərrüfat mədəniyyətinin etnik mənsubiyyətini mənbələr əsasında elmi dövriyyəyə gətirmək, bütövlükdə Azərbaycan xalqının, İrəvan mahalından deportasiya olunub müxtəlif ərazilərə dağılmış insanların müasir nəsillərinə və beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırmaqdır. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı konkret vəzifələrin həllinə cəhd göstərilmişdir:

- XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Ümumazərbaycan iqtisadi sisteminin bir hissəsi kimi İrəvan bölgəsi maldarlığının yeri və rolunu müəyyən etmək;
- bu müəyyənetmədən sonra Azərbaycan maldarlığının hər bir sahəsinin ayrı-ayrılıqda funksiyasını müəyyən etməklə nəticədə bütövlükdə

- maldarlıq təsərrüfatının Azərbaycan xalqının həyatında sosial-iqtisadi və mədəni funksiyasını qiymətləndirmək;
- XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində maldarlıq təsərrüfatının inkişaf etdirilməsinin üsul və vasitələrini, məhsuldar mal-qara cinslərinin yaradılması, qorunması və inkişaf etdirilməsi qaydalarını aşkarlamaq;
- maldarlıq təsərrüfatında mövcud olan sosial-iqtisadi münasibətləri, kapitalist münasibətlərinin yaranması, inkişaf xüsusiyyətləri və səviyyəsini müəyyən etmək;
- kapitalizmin inkişaf prosesində yeridilən müstəmləkəçilik siyasəti, onun dəf edilməsinin üsul və vasitələri, xalqın göstərdiyi bütövlükdə milli iradə və onun tərkibində maldar sosial təbəqənin mövqeyini müəyyən etmək;
- maldarlıq təsərrüfatında tarixən toplanmış ənənəvi müsbət dəyərləri, bilgiləri, müasir nəslə çatdırmaq və tövsiyə etmək;
- İrəvan mahalında Azərbaycan əkinçilik və maldarlıq mədəniyyətində yaradılmış bitki və heyvan cinslərinin, digər maddi mədəniyyət sahələrinin təbii muzeyi yaradılsın, yaşadılaraq gələcək nəsillərə və beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırmaq;

Azərbaycan maldarlığında tarixən toplanmış empirik bilikləri elmi əsaslarla öyrənmək və müsbət cəhətlərindən təcrübədə səmərəli istifadə yollarını göstərmək.

Dissertasiya işinin metodoloji əsası. Dissertasiyanın yazılmasında elmi həqiqəti müəyyən etməyin başlıca metodları hesab olunan sistemli təhlil metodu, struktur təhlil metodu, müqayisəli təhlil metodu, dialektik tədqiqat metodu və onun tarixilik prinsipindən istifadə edilmişdir. Həmçinin müstəqillik dövrünün yaratdığı mövcud imkanlardan yararlanaraq dünya tarixşünaslığında mövcud olan elmi-nəzəri müddəalardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Ümumilikdə dissertasiya mövzusunun belə tarixilik baxımından qoyuluşu, tədqiqat üslubu, gəlinən nəticələr prinsipcə yenidir:

- Bununla yanaşı dissertasiyada mülki tarixşünaslıqda Azərbaycan maldarlığı kompleks halında tədqiqata ilk dəfə cəlb olunub;
- Azərbaycan tarixşünaslığında İrəvan mahalının maldarlıq təsərrüfatı ilk dəfə Azərbaycanın sosial-iqtisadi strukturunun və milli mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi tədqiq edilmişdir;
- İrəvan maldarlıq və əkinçilik təsərrüfatının anlayış, termin və sözlərinin tədqiq olunan dövrdə ancaq Azərbaycan türkcəsində mövcud olması, dövrün rus tədqiqatçıları tərəfindən türk milli təsərrüfat mə-

- dənıyyəti kimi qiymətləndirilməsi müəyyənləşdirilmişdir;
- Azərbaycanın xırdabuynuzlu və iribuynuzlu mal-qara cinsləri, eləcə də at və dəvə cinslərinin yayılma arealı kompleks halda sistemləşdirilmişdir;
 - maldarlığın bütün sahələrinin, cinslərinin və növlərinin yayılma arealı, ət-süd, yun məhsuldarlığı, iş keyfiyyəti, nəqliyyat, yük və minik vasitəsi kimi gərəkliliyi səviyyəsindən xüsusi bəhs edilmişdir;
 - maldarlığın hər bir sahəsinin sosial-iqtisadi strukturundakı funksiyası ayrılıqda dəyərləndirilmişdir;
 - maldarlığın xalqın yalnız ərzaq və geyim tələbatını ödəyən xammal sahəsi deyil, əkinçiliyin, daxili və xarici ticarətin, iqtisadi və mədəni əlaqələrin qurulmasının əsas vasitəsi olduğu müəyyənləşdirilmişdir;
 - XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatında kapitalist münasibətlərinin ilkin daxil olub və əmtəə-pul münasibətlərinin geniş əhatə etdiyi təsərrüfat sahəsi olduğu müəyyən edilmişdir;
 - Azərbaycan maldarlarının, xüsusilə elatların Rus imperiyasının mənaviyyatını işğal edə bilmədiyi, müstəqillik ruhunun hakim olduğu sosial təbəqə olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Azərbaycan tarixinin yenidən obyektiv yazılması, Azərbaycan türk milli mədəniyyət arealının müasir nəslə olduğu kimi çatdırılması üçün tədqiqatda üzə çıxarılmış və sistemə salınmış materiallar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində mənəblərin türk-müsəlman təsərrüfat və mənavi mədəniyyətinin hakim olduğu bir ölkədə təxminən 90 ildən sonra türk-müsəlmanın yaşamaması burada genosid siyasətinin həyata keçirildiyini göstərir. Bu cəhətdən tədqiqat materialları beynəlxalq hüquq orqanlarına təqdim edilməli və tarixi ədalətin bərpa edilməsi üçün praktiki əhəmiyyətli material kimi istifadə olunmalıdır.

Müstəqilliyini yenidən qazanmış Respublikamızın iqtisadiyyatını, xüsusilə maldarlıq təsərrüfatını səmərəli qurmaq üçün tədqiqatda toplanıb ümumiləşdirilmiş empirik biliklərdən istifadə oluna bilər. Tədqiqatın iqtisadi cəhətdən praktiki əhəmiyyət kəsbə, dövrümüz üçün istifadə edilməsi vacib olan məsələlərdən biri XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda tarixən formalaşmış və mövcud olan mal-qara, at və dəvə cins və populyasiyalarının genofondlarını müəyyənləşdirmək və qoruyub saxlamaq, onu elmi seleksiya üsulları ilə daha da inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Çünki yaranmış ekoloji şərait bunu tələb edir. Artıq Azərbaycan mal-qara cinsləri dözümlü və məhsuldar genofond kimi Avropa maldarlarının diqqətini cəlb

etmiş, onlar hələlik Qaradolaq qoyun populyasiyası və Qarabağ atının alıcılarıdır. Təbii ki, iqtisadi, mədəni əlaqələr bunların sayını artıracaq.

Tədqiqatın nəticələrindən ölkə və diyar tarixi üzrə ümumiləşdirici əsərlərin, dərslik və dərs vəsaitlərinin yazılmasında, müvafiq ali və orta ixtisas məktəblərində xüsusi mühazirə və seminarların keçirilməsində istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın materialları müxtəlif mütəxəssislər, habelə şagird, tələbə, müəllim, o cümlədən Vətən tarixi ilə maraqlanan hər bir kəs üçün gərəkli ola bilər.

Dissertasiya işinin aprobasiyası. Tədqiqat işinin başlıca yekunları və əsas məzmunu Azərbaycan Respublikasında və xarici ölkələrdə nüfuzlu elmi nəşrlərdə işıq üzü görmüş məqalələrdə öz əksini tapmış, müəllif müxtəlif konfranslarda məruzələrlə çıxış etmişdir.

Dissertasiya AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix institutunun “Azərbaycanın yeni tarixi” şöbəsində iki dəfə müzakirə olunaraq müdafiəyə məsləhət görülmüşdür.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

II. DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

“**Giriş**”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın xronoloji çərçivəsi, öyrənilmə səviyyəsi və mənbə bazası təhlil edilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, nəzəri metodoloji əsası, elmi yeniliyi və elmi-praktik əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Dissertasiyanın birinci fəslə **“XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda kənd təsərrüfatının ümumi durumu”** adlanır və üç yarım fəsildən ibarətdir. **“Şimali Azərbaycanın təbii-coğrafi şəraiti”** adlanan birinci yarım fəsildə Şimali Azərbaycanın yerləşdiyi coğrafi ərazi, təbii iqlim şəraiti haqqında məlumat verilmişdir. Burada göstərilir ki, Şimali Azərbaycan ərazilərinin Rusiya imperiyası tərəfindən işğal dövründə buranın ənənəvi tarixi-coğrafi-iqtisadi-mədəni bölgələri dağıdıldı, Azərbaycan xalqının tarixən adət etdiyi qaydalara və ənənələrə uyğun olmayan zorakı inzibati-ərazi bölgülərinin tətbiq edilməsinə başlandı. Tədqiq olunan dövrdə Şimali Azərbaycanın başlıca ərazisi olaraq İrəvan, Yelizavetpol və Bakı quberniyalarını, habelə Tiflis quberniyasının Borçalı və Sığnaq qəzaları, o cümlədən Dərbənd bölgəsini əhatə edirdi.

Hər bir ölkənin kənd təsərrüfatının inkişafı və məhsuldarlığı onun təbii-coğrafi şəraitindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. İqlim amilləri ölkə-

mizdə məhsuldarlıq probleminin həllində təyinedici əhəmiyyətə malikdir. Onlar iqtisadiyyatdan da, texnikadan da güclüdür¹.

Bununla bərabər Azərbaycanın zəngin bulaqları, çayları, gölləri, axmazları, buradakı təbii və süni suvarma imkanları bu torpaq tiplərinə, relyefə uyğun Azərbaycanın zəngin bitki və heyvanat aləminin yaranması ilə nəticələnmişdir².

Bu fəslin ikinci yarımfəslı “**Əkinçilik**” adlanır. Tədqiq olunan dövrdə geniş əkin sahələrinə malik olmuş Azərbaycanın yabanı və mədəni taxıl sortlarının axtarılıb, tapılıb toplanılması və təsnif edilməsində əvəzsiz rolu olmuş akademik İ.Mustafayevin qeyd etdiyinə görə Şimali Azərbaycan ərazisinin tarlaları, səhraları, düzləri, otlaları, biçənəkləri ətraflı öyrənilmiş və nəticədə 6000-dən artıq mədəni və yabanı buğda nümunələri toplanmışdır. Buğda növlərinin müxtəlifliyi və çoxluğuna görə Azərbaycan demək olar ki, bütün dünya miqyasında birinci sıralarda dura bilər³.

Tədqiq olunan dövrdə Şimali Azərbaycanda sarıbuğda, ağbuğda, qaracılçiq, gürqənə, xırdabuğda, qırmızıbuğda, kosabuğda, zərdəbuğda, kələqəndum, gülsarıbuğda, kərəbuğda, gərqəlisbuğda, saqılbabuğda, qaragiləbuğda, qırımızağtopbaşibuğda və s. sortların əkilməsi məlumdur.

Azərbaycanda ənənəvi taxıl bitkiləri hesab olunan çovdar, pərinc, mərci, noxud, lərgə, darı və digər bitkilərinin becərilməsinə də geniş yer verilir-di.

Bostan və tərəvəz bitkilərinin əkini Azərbaycan xalqının təsərrüfat məişətinin ən qədim sahələrindən biridir⁴. Ağdaş yemiş və qarpızı ilə bütün Azərbaycanda məşhur olmuşdu. Ağdaş əkinçiləri xalq seçmə üsulu ilə bir sıra qarpız və qovun sortları yetişdirmişdilər⁵. Xalq seçmə üsulu ilə yetişdirilmiş bostan-tərəvəz bitkilərinə çox vaxt yetişdirildiyi kəndin və ya yetişdirən şəxsin adı verilir. Bakının Zirə, Qala qarpızı, Binə, Corat, Axundtumu qovunu, Naxçıvanın Çit, Xunu qarpızı, Mədəti, Ələmdarı, Sineyvazı qovunu, Əylisin Ağ qovunu, Dilbərçin, Danalu qovunu, Qaraçıraq, Muğanın Sarıcalılar, Qalaqayın, Qavad, Təzəkənd qarpızı və digərləri belələrindən idi. İrəvan şəhərində satılan bostan, tərəvəz məhsulları əsasən şəhərin ətrafında-

¹ Əyyubov Ə.C. Azərbaycan SSR-in aqroiqlim ehtiyatları və kənd təsərrüfatında istifadə edilməsi. Bakı: 1981, 79 s.

² Həsənov M., Zamanov X., Cəfərov B. Azərbaycanın çayları, gölləri və su anbarları. Bakı: 1973, 136 s.

³ Mustafayev İ.D. Azərbaycan bir çox buğda növlərinin vətənidir. Bakı: 1964, 44 s.

⁴ Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cildə. I cild. Bakı: 1988, 456 s.

⁵ Cavadov Q. Əkinçilik mədəniyyətimizin sorağı ilə. Bakı: 1990, 168 s.

kı Azərbaycan kəndlərində yetişdirilirdi¹.

Tədqiq olunan dövrdə Azərbaycanın yüksələn xətlə inkişaf edən kənd təsərrüfatı sahələrindən biri də pambıqçılıq olmuşdur.

Bu fəslin üçüncü yarımfəslı **“Maldarlığın formaları”** adlanır. Maldarlığın formaları ölkənin təbii iqlim şəraitindən asılı olduğu qədər də, buradakı heyvan cinslərindən, etnosun sosial-mənəvi, intellektual inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Rus alimi A.A.Kaufman “Rus icması” (Москва: 1908) əsərində köçəri maldarlığın 4 əlamətini, səciyyəvi xüsusiyyətini qeyd edir. A.A.Kaufman göstərirdi ki, otlaqdan heç bir vergi ödəmədən, azad, sərbəst istifadə edən, daimi yaşayış yeri, ev və təsərrüfat tikililəri olmayıb, müxtəlif ərazilərə köçürülməsi mümkün olan alaçıqlarda yaşayan, əkinçiliklə məşğul olmayan, yem tədarük etmədən mal-qaranı ancaq təbii otlaqlarda yemləyən, yalnız maldarlıqdan gələn gəlirlə dolanan əhali köçəri, onun məşğul olduğu təsərrüfat forması köçəri hesab oluna, adlandırıla bilər².

Azərbaycanda maldarlığın tanınmış tədqiqatçılarından biri olan X.Xəlilli istər çar, istərsə də kommunist imperiyasının əsarəti illərində Azərbaycan maldarlığını yarımköçəri və köçəri adlandıran tədqiqatçıları iki qrupa bölür³. Azərbaycan əhalisinin yarımköçəri və köçəri adlandırılan əhalisinin daimi yaşayış məskəni kəndlərində yaşadığını, əkinçilik və sənətkarlığın müxtəlif sahələri ilə məşğul olduqlarını, ən az əkinçiliklə məşğul olanlarının belə qışlaq və yaylaqlarda dəmyə əkinçiliyi ilə məşğul olduğunu yazır və diqqətə çəkir⁴. İkinci qrup tədqiqatçılar isə məqsədli olaraq Azərbaycan xalqının qəbilə-tayfa ittifaqı sosial inkişafı səviyyəsində, əkinçiliklə məşğul olmayan, daimi yaşayış məskəni və evləri olmayan köçəri maldarlardan ibarət olmasını “əsaslandırmağa” çalışan tədqiqatçılar idi. Bunlardan isə ən çox fəallıq göstərənlər A.A.Kələntər, İ.Z.Andronikov, İ.L.Baxtadze və başqaları idi.

Sovet tarixşünaslığında T.Bünyadov, D.İ.İsmayıladədən sonra XIX əsrin sonu– XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maldarlığına həsr olunan üçüncü dissertasiya işi F.İ.Hüseynovun “XIX əsrin sonu– XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda qoyunçuluq təsərrüfatı (Gədəbəy, Daşkəsən, Kəlbəcər rayonunun materialları əsasında)” adlı dissertasiya işində müəllif tədqiq olunan dövrdə Azərbaycanda oturaq, köçmə və yarımköçəri maldarlıq formaları olmasını göstərir. Oturaq formadan bəhs edərkən yazır ki, oturaq

¹ Mustafayev İ., Qasimov M. Azərbaycanın faydalı bitki sərvətləri. Bakı: 1992, 248 s.

² Исмаилзаде Д.И. Из истории кочевого хозяйства Азербайджана первой половины XIX в. // Исторические записки, т. 66, 1960, с. 96-136.

³ Xəlilov X.D. Qarabağın elat dünyası. Bakı: 1992, 119 s.

⁴ Yənə orada.

forma kiçik qoyunçuluq təsərrüfatları üçün xarakterikdir¹.

Təsədüfi deyil ki, F.Hüseynovun namizədlik dissertasiyasının müdafiəsindən 6 ay sonra – 1973-cü ildə M.İsmayılov respublika və mərkəzi elmi mətbuatda “XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda köçəri maldarlıq adlanan məsələnin tarixşünaslığına dair” seriya məqalələri ilə xüsusi elmi konsepsiya ilə çıxış etdi².

M.İsmayılovun yuxarıda göstərilən məqalələrindən sonra Azərbaycanda maldarlığın formalarına xüsusi məqalə həsr etmiş müəlliflərdən biri İ.Hacıyevdir. O, Azərbaycanda maldarlığın formalarından bəhs edərək yazır: “Etnoqrafik materiallar Azərbaycanda heyvandarlıq təsərrüfatının əsasən iki formada olduğunu göstərir: oturaq heyvandarlıq və yarımköçəri heyvandarlıq”³.

Beləliklə, belə qənaətə gəlmək olar ki, köçmə, köçəri və yarımköçəri terminləri adi təsərrüfat terminləri deyil, etnososial həyat tərzini, inkişafı ifadə edən, onun mahiyyətini özündə əks etdirən anlayış və məfhumlardır.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “**Maldarlığın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı**” adlanır və bu fəsil beş yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil “**İribuynuzlu heyvandarlıq**” adlanır. Burada bildirilir ki, Şimali Azərbaycanın kəndli təsərrüfatlarında maldarlıqda daha çox istifadə olunan sahələrdən biri **inəkçilik** olmuşdur. Bunlardan Qonur Qafqaz qaramal cinslərini, Qarabağ, Dilboz, Şəki, Şirvan at cinslərini, bozax, balbas, Qarabağ, Şirvan, Caro, gödək, erik və s. qoyun cins, qrup və xətlərini, həmçinin camış və zebu kimi heyvanları göstərə bilərik⁴.

Bəhs olunan dövrün tədqiqatlarına görə **Böyük Qafqaz inək cinsləri** Böyük Qafqazın Azərbaycana aid olan bütün ərazilərində yayılmışdır. Qafqazda inəklərin məhsuldarlığı ilə maraqlanan imperiya tədqiqatçıları Kiçik Qafqaz-Azərbaycan inək cinslərinin ət-süd məhsuldarlığı, qoşqu və yük-nəqliyyat vasitəsi kimi üstünlüyü, təbii-iqlim şəraitinə uyğunluğu və daha

¹ Гусейнов Ф.И. Овцеводческое хозяйство Азербайджана в конце XIX – начале XX в. Автореф. дис. на соиск ученой степени канд. ист. наук. Баку: 1972, 18 с.

² Исмаилов М.А. О характере так называемого кочевого скотоводства в Азербайджане в XIX – начале XX в. // Известия Академии Наук Азербайджанской ССР, серия истории, философии и права, 1973, №3, с. 51-59.

³ Hacıyev İ. Azərbaycanda maldarlığın formaları haqqında // Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi, III buraxılış. Bakı: 1977, s. 27-38.

⁴ İsmayılov A., Xəlilov X. Qaradolaq qoyunu. Azərbaycan SSR Dövlət Aqrosənaye Komitəsi Baş Elm və Təbliğat İdarəsi. Bakı: 1986, 5 s.

aktivliyindən bəhs edirlər¹.

Zebuçuluq Şimali Azərbaycana gəlmə təsərrüfat növü deyil, yerli olması haqqında çoxlu arxeoloji faktlar vardır. Lənkəran şəhəri yaxınlığında aparılan arxeoloji qazıntılar zebunun bu ərazinin ən qədim faunasına daxil olduğunu sübut etmiş oldu².

Zebu sanki Azərbaycanın və dünyanın qaramal cinslərinin təbii-iqlim şəraitinə dözümlülüyünü, xəstəliklərə qarşı müqavimətliliyini, ət-süd məhsuldarlığını yüksəltmək, maya dəyərini aşağı salmaq üçün təbiətin xüsusi yaratdığı bir genofonddur³.

Əldə olan materiallar Şimali Azərbaycanda **camışların** yerli və ya gəlmə olması haqqında birmənalı fikir söyləməyə imkan verməsə də, camışın ilkin olaraq Şimali Azərbaycanda məskunlaşıb, buradan Qafqazın digər ərazilərinə və habelə Qara dəniz sahili əraziləri istiqamətində yayılması elmi əsaslarla sübut olunmuş faktır⁴. Qafqaz camış cinsindən bəhs edən imperiya tədqiqatçısı camışçılığın buranın aborigen əhalisinə məxsus olduğunu xüsusi vurğulayırdı.

Beləliklə, Şimali Azərbaycan ərazisində biri digərindən fərqlənən inək, zebu və camış cinslərinin yetişdirilməsi bir tərəfdən buranın təbii şəraitinin müxtəfliyinə, digər tərəfdən bu ev heyvanlarının məhsuldarlığının digərləri tərəfindən tamamlanması ilə əlaqədar olmuşdur.

Bu fəslin ikinci yarımfəslı **“Xırdabuynuzlu heyvandarlıq”** adlanır. Burada deyilir ki, tarixən, o cümlədən, tədiqiq olunan XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın maldarlıq təsərrüfatında **qoyunçuluq** qədər insanın çoxşaxəli tələbatını ödəyəcək ikinci sahəsi olmamışdır. XIX əsrin 80-ci illərində Şimali Azərbaycanda mal-qaranın 76 faizini xırdabuynuzlular, 20 faizini iribuynuzlular təşkil etmişdir.

Bu fəslin üçüncü yarımfəslı **“Dəvəçilik”** adlanır. Burada diqqətə çatdırılır ki, ən qədim dövrlərdən XIX əsrin üçüncü rübünə qədər Azərbaycan xalqının iqtisadi-təsərrüfat həyatında, mühüm yer tutan, dünya xalqları ilə iqtisadi-mədəni əlaqələrinin qurulması və inkişafında birinci dərəcəli rola

¹ Андроников И.З. Скотоводство в Закавказском крае // Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т. I, часть 1. Тифлис: 1888, 357 с.

² Həvilov H. Martda mərək. Bakı: 1993, 122 s.

³ Ağabəyli Ə. Zebu və onun qaramal ilə hibridləşdirilməsi. Bakı: 1981, 74 s.

⁴ Егиазаров С.А. Административно экономической строй сельской общины в Эриванской губернии // Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т. I, часть 1. Тифлис: 1887, 207 с.

malik təsərrüfat sahəsi dəvəçilik idi.

Azərbaycanda dəvəçilik müstəqil deyil, həmişə qoyunçuluq və əkinçiliklə yanaşı inkişaf etdirilən təsərrüfat sahəsi olmuşdur¹.

XIX əsrin sonlarına yaxın dövələrdən nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə olunmadığından çox az yerlərdə dəvə saxlanırdı. Şimali Azərbaycanda karvanlarda daha çox istifadə olunan nər dövələrinin qiyməti əvvəllər 250-300 rubla idisə, dəmir yolu çəkildəndən sonra 100 rubla qədər düşmüşdü².

Bu fəslin **“Atçılıq”** adlanan dördüncü yarım fəslində göstərilir ki, Azərbaycan bəşər tarixində atçılığın inkişafının ilkin beşiklərindən biri olmaqla dünya atçılıq mədəniyyətinin ən yüksək nailiyyətlərinin əldə olunmasında yaxından iştirak etmişdir. Azərbaycan at cinsləri tədqiq olunan XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində də dünyada minik atı, hərbi at kimi öz dəyərini yüksək səviyyədə saxlamışdı³. Azərbaycandakı Qarabağ, Qazax (Dilboz), Quba və Şirvan atları dünyaca məşhur at cinslərindəndir⁴. Bu fikir bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən də xüsusi olaraq vurğulanır⁵.

Birinci Dünya müharibəsi illərində hərbi səfərbərliklə əlaqədar olaraq Şimali Azərbaycanda işçi heyvanlarının çatışmazlığı yaranmışdı. Bu səbəbdən də yerli kəndlilər Kiyev və Volqaboyundan cins mal-qaranın gətirilməsi üçün çardan icazə istəmişdilər⁶.

Bu fəslin beşinci yarım fəslini **“Donuzçuluq”** adlanır. Şimali Azərbaycanda donuzçuluq XIX əsrdə ermənilərlə gəlmiş, onların mənəviyyatının, mədəniyyətinin məhsulu kimi qismən inkişaf etmişdir. Bu təsərrüfat sahəsinin Şimali Azərbaycanda yayılmasında rus, alman və buraya gələn digər xristian əhalisinin böyük rolu olmuşdur.

Dissertasiyanın üçüncü fəslini **“Şimali Azərbaycan maldarlıq təsərrü-**

¹ Xəlilov X. Dövlətdə dəvə. Bakı: 1989, 48 s.

² Абе́лов Н.А. Экономический быт государственных крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Бакинской губернии // Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т. VI, часть 2, Тифлис: 1886, 435 с.

³ Bünyadov T. Azərbaycan atçılığının tarixindən // Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi. 3-cü buraxılış. Bakı: 1977, s. 6-26.

⁴ Verdiyev Z.Q. Atçılıq. Bakı: 1952, 197 s.

⁵ Bünyadov T. Azərbaycan atçılığının tarixindən // Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi. 3-cü buraxılış. Bakı: 1977, s. 6-26; Андроников И.З. Скотоводство в Закавказском крае // Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т. I, часть 1. Тифлис: 1888, 357 с.; Книга о лошади. Т. 3. Москва: 1959, 444 с.

⁶ Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA), f. 22, siy. 1, iş 216.

fatında sosial-iqtisadi münasibətlərin inkişafı” adlanır. Bu fəsil dörd yarım-fəsildən ibarətdir. Birinci yarım-fəsil **otlaqdan istifadə və çarizmin torpaq (otlaq-örüş) siyasəti** haqqındadır.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra Qacarlar dövlətinə və Osmanlı imperiyasına qaçmış xanlara və bəylərə, habelə torpaq üzərində mülkiyyət hüququ olmasını sübut edə bilməyən məmurlara və ruhanilərə məxsus olan torpaqları müsadirə edərək xəzinə mülkiyyəti, həmin torpaqlarda yaşayan kəndliləri isə xəzinə kəndliləri elan etdi. Bu kəndlilərin idarə edilməsi inzibati cəhətdən Dövlət Əmlak Nazirliyinə həvalə edildi¹.

Sahibkar kəndlilərinin, habelə xəzinə kəndlilərinin, bəylərin və şəhər əhalisinin yaylaqdan istifadə etməsinin yeni qaydası yaradıldı. Bu qayda, Sabalaş və yaxud Sabalaxo adlanırdı². Qaydaya görə bu vergi əvvəllər olduğu kimi deyil, ev heyvanlarının sayına görə alınır³.

Sabalash sistemi ilə otlaplarda mal-qaranın sayına, icarədarların və dövlət vergi nəzarətçilərinin otlaq haqqını mənimsəməsinə nəzarətin mümkün olmaması nəzərə alınaraq bu sistem 1882-ci ildə ləğv edildi⁴.

Bu fəslin ikinci yarım-fəslə **“Maldarlıqda sosial təbəqələşmə”** adlanır. Burada diqqətə çatdırılır ki, işğaldan sonra Şimali Azərbaycanın siyasi və inzibati idarəçiliyinin imperiya qanunları sisteminə uyğunlaşdırılması bu diyarın sosial-iqtisadi münasibətlərinə güclü zərbə vurmuş oldu.

Şimali Azərbaycanda maldarlıqda muzdlu əməkdən istifadə edilirdi. XX əsrin əvvəllərində Cavad qəzasında 1 000-dən çox qoyunu, bir neçə yüz baş qara-malı olan onlarla varlı kəndli ailələri var idi və onların hər birinin təsərrüfatında ən azı onlarla daimi muzdlu işçisi, çobanı var idi. 20-30 və daha çox qaramalı, yüzlərlə qoyunu olan varlı kəndli təsərrüfatlarına Şimali Azərbaycandakı demək olar ki, bütün qəzalarda rast gəlinirdi və həm-kəndliləri belə varlı kəndli təsərrüfatlarında muzdur kimi işləməyə məcbur

¹ İsmayilov M.Ə. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda torpaq mülkiyyəti və torpaqdan istifadə formaları haqqında // Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun əsərləri, XIII cild. Bakı, 1958, s. 177-200.

² Деконский А.Г. Экономический быт государственных крестьян в Шушинском и Джебраильском уездах Елизаветпольской губернии // Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т. IV, часть 1. Тифлис, 1886, 385 с.

³ ARDTA, f. 13, siy. 1, iş 5.

⁴ Вермишев Х.А. О скотоводстве на Кавказе по пастбищным вопросам // Материалы для устройства казенных летних и зимних пастбищ и для изучения скотоводства на Кавказе. Т I. Тифлис, 1887, 407 с.

idilər¹. Maldarlıqda ən yüksək mülki təbəqə gəllədar adlanırdı.

Bu fəslin üçüncü yarım fəslı “**Əmtə kapitalist maldarlığı**” adlanır. XIX əsrin sonu– XX əsrin əvvəllərində kapitalizmin inkişaf etdiyi bir dövrdə Şimali Azərbaycanın dünyanın ən qabaqcıl kapitalist ölkələrinə heyvandarlıq məhsulları satması burada maldarlıq təsərrüfatının yüksək səviyyədə olmasının, yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalı və yüksək təsərrüfat mədəniyyətinə malik olmanın göstəricisi idi².

Yundan toxuculuğun bütün sahələrində istifadə olunmaqla bir çox məişət əşyaları hazırlanırdı. Hər qoyundan ildə orta hesabla 2-3 kq yun qırılırdı. Şimali Azərbaycanda orta hesabla 2,5-3 milyon baş qoyun bəsləndiyini nəzərə alsaq, təxminən yarım milyon puda qədər yun alındığını demək olar³.

Bu fəslin dördüncü yarım fəslı bəhs olunan dövrdə Şimali Azərbaycanda tətbiq olunan **vergi və mükəlləfiyyətlərə** həsr olunmuşdur.

1847-ci il 20 aprel Əsasnaməsinin ikinci fəslində (10-29-cu maddələr) vergi və mükəlləfiyyətlərdən bəhs olunurdu. Kəndlilərin ödədiyi vergilər və icra etdikləri mükəlləfiyyətləri müxtəlif idi. Bunlar malcəhət, xidmətçi göndərmək, biyar, əvrəz, çöpbaşı, köçmə maldarlıq ilə məşğul olan əhalidən yığılan pul vergisi idi⁴ və s.

Bu sahədə dəyişiklik etmiş növbəti 1851-ci il qanununa görə kəndlilərin mükəlləfiyyətləri iki hissəyə: vergilərə və torpaq bəhrəsinə bölünürdü. Vergi bütün vergiverən silk üçün ümumi idi. Bəhrə isə torpağın miqdarından və keyfiyyətindən asılı olaraq bir neçə dərəcəyə bölünürdü. Qanunla ümumi həyət vergisi 3 rubla, 50 qəpik olan töycü vergisi 10 rubla qədər artırıldı⁵.

Şimali Azərbaycan kəndlilərinin üzərinə hərbi vergi adlanan daha bir xüsusi mükəlləfiyyət qoyulmuşdu. Bu vergi orduya səfərbərliyə alınmalı olan şəxslərin üçillik orta qazancı nəzərə alınmaqla hesablanırdı. Cənubi

¹ ARDTA, f. 23, siy. 2, iş 122.

² Azərbaycanın Rusiya ilə birləşdirilməsi və onun mütərəqqi iqtisadi və mədəni nəticələri. Bakı: 1956, 289 s.

³ İsmayılov M.Ə. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı: 1960, 240 s.

⁴ Гасанов И.М. Частновладельческие крестьяне в Азербайджане в первой половине XIX века. Баку: 1957, 236 с.

⁵ Эфендиев М.М. К вопросу о форме феодальной ренты у государственных крестьян Азербайджана в 50-х годов XIX в. // Известия АН Азерб.ССР, 1957, №6, с. 121-136

Qafqaz üzrə hər il üçün onun məbləği 542,8 min rubl idi¹.

“Cənubi Qafqaz diyarının xəzinə torpaqlarında yaşayan dövlət kəndlilərinin torpaq məsələsi haqqında” qanun layihəsi uzun müzakirələrdən sonra 1900-cü il mayın 1-də çar II Nikolay tərəfindən “Tiflis, Yelizavetpol, Bakı və İrəvan quberniyalarının dövlət kəndlilərinin torpaqla təminatının əsasları” adı altında təsdiq olundu².

Yeni aqrar qanuna görə dövlət kəndlilərinin pay torpağı sahələri əvvəlki qaydada istifadə edilməklə kənd icmalarının daimi istifadəsinə verildi. Qanunla töycü vergisinə, torpaq vergisindən başqa dövlət kəndlilərinin xalis gəlirinin 10-12 faizi də daxil edilməsi nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, məmurlar bunu süni şəkildə 25-30 faizə qaldırmışdılar³.

Cənubi Qafqazda, o cümlədən, Şimali Azərbaycanda yerli kəndlilərin Rusiyanın daxili quberniya kəndlilərindən iki-üç dəfə az torpaq payları olmasına baxmayaraq, onlar 3-4 dəfə artıq mükəlləfiyyət daşıyırdılar. Kəndliləri ödənc verməyə məcbur etmək onların onsuz da tükənmiş büdcələrinə əlavə və gücətməz yük olur, təsərrüfat vəziyyətini sarsıdır, bu “görülən iş ədalətsizlik, ümumxalq və ümumdövlət mənafeyinə açıqcasına zidd gedən bir akt idi”⁴.

Cənubi Qafqaz quberniyalarında müvəqqəti mükəlləfiyyətli və asılı münasibətlərin ləğv edilməsi haqqında 1912-ci il 20 dekabr qanunu ilə birlikdə “Qaydalar” da tərtib edilib təsdiq olunmuşdu. “Qanun” və “Qaydalar”a görə Tiflis, Kutaisi, İrəvan, Yelizavetpol və Bakı quberniyalarının sahibkar mülklərində yaşayan kəndlilər 1913-cü il yanvarın 1-dən mükəlləfiyyət daşımaqdan azad olub, onların xüsusi mülkiyyəti elan edilmiş pay torpağı üçün məcburi surətdə torpaq pulu ödəməli idilər. 1913-cü il yanvarın 1-dən etibarən ləğv edilən mükəlləfiyyət əvəzində mülk sahibləri dövlət xəzinəsindən vıkup pulu almalı idilər. Kəndlilər torpaq pulunu 28, 41 və 56 il müddətinə ödəməli idilər⁵.

Bu qanunlar maldarlıq təsərrüfatının mahiyyətinə və statusuna elə bir

¹ Сумбатзаде А.С. Социально-экономические предпосылки победы Советской власти в Азербайджане. Москва: 1972, 256 с.

² Антелава И.Г. Государственные крестьяне Грузии в XIX в. Т.1. Тбилиси: 1969, 483 с.

³ Гусейнов Дж. Движение качагов в Азербайджане в 1900-1910 гг. Книга 2-я. Баку: 2004, 255 с.

⁴ Azərbaycan tarixi. 3 cildə. II cild (Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsindən 1917-ci ilin fevral burjuva-demokratik inqilabına qədər). Bakı: 1964, 956 s.

⁵ Talıbzadə İ.A. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda suvarma və sudan istifadə qaydaları. Bakı: 1980, 152 s.

təsir göstərməmişdir.

Dissertasiya işinin “Nəticə” hissəsində tədqiqatın məzmunundan irəli gələn əsas müddəalara yekun vurulur və əldə olunan elmi nəticələr ümumiləşdirilir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Şimali Azərbaycanda otlaqdan istifadə və çarizmin torpaq (otlaq-örüş) siyasətinin tarixindən (XIX yüzilliyin sonu– XX yüzilliyin əvvəlləri) // ADPU-nun xəbərləri №6, 2010, s.108-118.
2. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın maldarlıq təsərrüfatında tətbiq olunmuş vergi və mükəlləfiyyətlər // ADPU-nun xəbərləri №2, 2012, s.172-177.
3. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda iqtisadi inkişafın bəzi xüsusiyyətləri haqqında// ADPU-nun xəbərləri №1, 2013, s.152-160.
4. Особенности налоговой системы, используемой царской Россией в скотоводческом хозяйстве северного Азербайджана в конце XIX – начале XX вв. // Журнал “Кавказ и мир”. Тбилиси: 2013, с.101-105.
5. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan maldarlıq təsərrüfatında mülki və sosial təbəqələşmə // ADPU-nun xəbərləri, №1, 2015, s.199-202.

ИСТОРИЯ СКОТОВОДЧЕСКОГО ХОЗЯЙСТВА В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В КОНЦЕ XIX–НАЧАЛЕ XX ВВ.

РЕЗЮМЕ

В последние годы возрос интерес к изучению малоисследованных периодов истории Азербайджана, в т.ч. истории развития крестьянского хозяйства.

Выделяемые в крупных размерах кредиты и субсидии для развития крестьянских хозяйств, привоз из за рубежа отборных видов коров и коз, создание условий для развития хлопководства, зерновых культур и других отраслей сельского хозяйства, показатель успешного развития скотоводческого хозяйства в Азербайджане. Фермерам и крестьянским хозяйствам оказывают всяческую материальную поддержку. Все это неоднократно отмечалось также в выступлениях Президента Азербайджанской Республики на совещаниях и других мероприятиях, посвященных развитию этой отрасли.

В настоящей диссертации на основе архивных материалов, данных статистических сборников, периодической печати и других источников исследуется история скотоводческого хозяйства в Северном Азербайджане в конце XIX – начале XX вв.

Автор впервые в азербайджанской историографии всесторонне исследует регион Иреван-Чухурсаад как исконно Азербайджанские земли.

В исследовании особо отмечается тот факт, что вопреки лживым утверждениям советской историографии, в указанный период скотоводческие хозяйства Северного Азербайджана прошли своеобразный национально-традиционный и исторический путь своего развития.

В диссертации основное внимание уделено природно-географическим условиям страны, земледелию и формам скотоводства в Северном Азербайджане. А также освещены вопросы развития крупно- и мелко-рогатого скотоводства, верблюдоводства, коневодства и свиноводства.

В заключительной части диссертации подведены итоги, вытекающие из содержания исследовательской работы.

**THE HISTORY OF CATTLE BREEDING IN THE NORTH
AZERBAIJAN AT THE END OF XIX – BEGINNING OF XX
CENTURIES**

SUMMARY

In recent years, interest in the study of little-researched periods has increased in the history of Azerbaijan and this interest has also touched on the history of the development of peasant farming in our country.

In our country loans and subsidies for the development of peasant farms are allocated in large amounts bring from abroad selected types of cows and goats, created conditions for the development of cotton growing, grain cultivation and other branches of agriculture, farmers and peasant farms are provided with all kinds of material support. All this has been repeatedly noted in the speeches of the President of the Republic of Azerbaijan at meetings and other events dedicated to the development of this sector.

In the present dissertation the history of the cattle – breeding farm in Northern Azerbaijan at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries is studied on the basis of materials from archives, statistical collections, periodicals and other sources.

The author for the first time in the Azerbaijani historiography comprehensively studies the Irevan-Chukhurseed region as the ancient Azerbaijani lands.

The study highlights the fact that, contrary to the false claims of Soviet historiography, during this period the cattle-breeding farms of Northern Azerbaijan passed a peculiar national-traditional and historical path of development.

The dissertation focuses on the natural-geographic conditions, agriculture and cattle breeding forms in Northern Azerbaijan. The issues of development of large and small-horned cattle breeding, camel breeding, horse breeding and swine breeding are also covered.

All results of the research were summarized in conclusion.

Əla növ kağız, formatı 60x84 – ¹/₁₆
Tirajı 100 nüsxə
“Turxan” NPB

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ им. А.А.БАКИХАНОВА**

На правах рукописи

АНАР ТАХИР оглу КЕРИМЛИ

**ИСТОРИЯ СКОТОВОДЧЕСКОГО ХОЗЯЙСТВА В СЕВЕРНОМ
АЗЕРБАЙДЖАНЕ В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВВ.**

Специальность: 5503.02 – Отечественная история

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по истории

БАКУ-2017